9. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı
9th International Congress of Turcology Proceedings Book

İSTANBUL UNIVERSITY PRESS

DOI: 10.26650/PB/AA10AA14.2023.001.072

Kırım'da Günümüze Ulaşan Bazı Türk Mimarlık Eserleri*

Some of the Turkish Architectural Works in Crimea Which Survived Until Today

Aygün ÜLGEN[1]

[1]İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, İstanbul, Türkiye

ORCID: A.Ü. 0000-0002-5699-3203

ÖZ

Karadeniz'in kuzeyinde tarihi bir yarımada olan Kırım, tarih boyunca Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerden biri olmuştur. Türklerin Orta Asya'dan batıya göç ettiği dönemlerde Alanlar, Hazarlar, Peçenekler, Kıpçaklar, Tatarlar ve diğer Türk topluluklarının yurt edinmeye çalıştıkları bir yer olan Kırım ve civarı, 374 yılında Hunların hâkimiyeti altına girmiştir. Kırım'da Türk varlığının asıl kendisini hissettirmeye başlaması, burada güçlü bir devlet kuran Hazar Türkleri döneminde gerçekleşmiştir. 13. yüzyılın ilk yarısında Kırım'a giren Altın Orda Türkleri burasını baştan başa bir Türk ülkesi hâline getirmişlerdir. Kırım'da 1475'te başlayan ve 1783'e kadar süren Osmanlı hâkimiyetinde, Kırım hanları tarafından idare edilen Kırım yarımadası, bu tarihte Rusya tarafından ilhak edilmiştir. Sovyetlerin dağılması üzerine Kırım artık bağımsız bir devlet olan Ukrayna'ya bağlı özerk bir cumhuriyet hâline gelmiş, ancak 2014 yılında Kırım'da yapılan referandum sonucunda Kırım yarımadası tekrar Rusların yönetimine geçmiştir.

Tarihi eserler açısından zengin olan Kırım'daki önemli mimarlık eserleri arasında Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı etkisinde inşa edilen cami, saray, tekke, han, medrese, türbe, çeşme gibi yapılar yer almaktadır. Anadolu'da aynı dönemlerde yapılan yapılarla plan bakımından olduğu kadar cephe düzeni ve süsleme özellikleri bakımından da benzerlik gösteren bu yapıların çoğu gerek Çarlık gerekse Sovyetler Birliği dönemlerinde, özellikle de 1944'de Kırım Tatar Türklerinin Kırım'dan sürgün edilmesi ile başlayan süreçte ne yazık ki büyük bir yıkıma uğramıştır. Bu bildiride, söz konusu yıkımdan kurtulabilen ve günümüze ulaşabilen Altın Orda, Kırım Hanlığı ve Osmanlı dönemlerine ait Kırım'daki Türk mimarlık eserlerinden bazılarının mevcut durumu tespit edilerek, bu yapıların Türk mimarisindeki yeri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Türk Mimarlık Eserleri, Eski Kırım, Bahçesaray, Gözleve, Kefe

* Bu bildiri metninde yer alan resimler Aygün ÜLGEN arşivindendir.

Başvuru/Submitted: 20.05.2021 **Kabul/Accepted:** 25.08.2021

Sorumlu yazar/Corresponding author: Aygün ÜLGEN (Dr. Öğr. Üyesi), İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, İstanbul, Türkiye. E-posta: aygun.ulgen@yeniyuzyil.edu.tr / aygunulgen@gmail.com

Atıf/Citation: Ülgen, A. (2022). Kırım'da günümüze ulaşan bazı Türk mimarlık eserleri. Korkmaz, F. (Ed.), *9. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı* içinde (s. 1-25) https://doi.org/10.26650/PB/AA10AA14.2023.001.072

ABSTRACT

Crimea, which is a historic peninsula in the North of Black Sea, has been one of the regions where Turks have lived intensively throughout history. Crimea and its vicinity were a place, where Turkish communities such as Alans, Khazars, Pechenegs, Kipchaks, Tatars etc. tried to make a homeland during the periods when Turks migrated from Central Asia to the West. But it came under domination of the Huns in 374 AD. The Turkish existence in Crimea began to make itself more evident especially during the Khazar Turks period, who established a strong state there. The Golden Horde Turks, who entered Crimea in the first half of the 13th century, made the country overall a Turkish land. The Ottoman rule in Crimea, which started in 1475, lasted for about three centuries. The Crimean Peninsula, which was ruled by the Crimean Khans, who were under the rule of Ottomans until 1783, was annexed by Russia in that year. Upon the dissolution of the Soviets in 1991, Crimea became an autonomous republic affiliated with Ukraine, which is now an independent state. However, as a result of the referandum held in Crima in 2014, the Crimean peninsula again fell under the Russian rule. Among the important architectural works in Crimea, which is rich in historical artifacts, there are mosques, palaces, lodges, inns, madrasas, shrines, fountains built under the influence of Seljuks and Ottomans. These buildings are similar to the structures built in the same periods in Anatolia in terms of construction plan as well as facade layout and ornamental features. But most of them were unfortunately suffered a great destruction in the Czarist Russian and the Soviet Union periods, especially during the process of the expelling of the Crimean Tatar Turks that started in 1944. In this paper, the current status of some of the Turkish architectural works in Crimea belonging to the Golden Horde, the Crimean Khanate and the Ottoman periods, which survived the destruction and reached the present day will be determined. Also, the place of these structures in the Turkish architecture will be emphasized.

Keywords: Crimea, Turkish Architectural Works, Old Crimea, Bahcesaray, Gozleve, Kefe

Tarihin erken devirlerinden başlayarak Türk kavimlerinin bir yerleşme sahası, medeniyet ve ticaret merkezi olan Kırım (Aslangiray, 1959, s. 5) yarımadası, Türklerin Orta Asya'dan batıya göç ettiği dönemlerde Alanlar, Hazarlar, Peçenekler, Kıpçaklar, Tatarlar vd. Türk topluluklarının yurt edinmeye çalıştıkları bir yer olmuştur (Özcan, 2005, s. 26). Kırım ve civarı 374 yılında Hunların hâkimiyeti altına girmiş (Bala, 1977, s. 744), ancak 5. yüzyılın sonlarına doğru Hunlar Avrupa'yı terk edip Karadeniz'in batı kıyılarına doğru çekilse de Kırım'daki varlıkları devam etmiştir (Tellioğlu, 2016, s. 4-5). Kırım'da Türk varlığının asıl kendisini hissettirmeye başlaması ise 6- 10. yüzyıllarda burada güçlü bir devlet kuran Hazarlar döneminde gerçekleşmiştir (Özcan, 2005, s. 26).

13. yüzyılın ilk yarısında Kırım'a giren Altın Orda Türkleri ise burasını baştan başa bir Türk ülkesi hâline getirmişler (Bala, 1977, s. 745) ve Kırım, hem Çin'den gelen büyük Asya ticaret yolunun batıdaki son noktalarından biri olması hem de Doğu Avrupa'yı, Akdeniz dünyası ve Ön Asya ile birleştiren doğal bir iskele hizmeti görmesi sebebiyle Altın Orda İmparatorluğuna dahil olan ülkeler arasında çok önemli bir yere sahip olmuştur (İnalcık, 1944, s. 191). 14. yüzyılın ikinci yarısında Altın Orda Devleti'nin taht kavgaları yüzünden parçalanması sonrasında ortaya çıkan Kırım Hanlığının (1441-1783) (İnalcık, 2002, s. 450) gerçek kurucusu Hacı Giray'dır. Hacı Giray'ın ölümü üzerine içine düştüğü iç kargaşa sebebiyle Hanlığın zayıflaması ve bu bunalımı kendi gücüyle aşamayacağını anlayan kabile beylerinin Osmanlı'yı daveti üzerine (Öztürk, 2015, s. 17) Fatih Sultan Mehmet tarafından 1475 yılında Gedik Ahmet Paşa, Kefe'yi fethe gönderilmiştir. Gedik Ahmet Paşa kumandasındaki Osmanlı donanması, Kefe önlerine gelmiş, Kefe zapt edildikten sonra Azak (Tana) ve diğer koloniler de Osmanlılar tarafından ele geçirilmiştir. Kırım Hanlığı da Osmanlı Devleti'ne, bazı şartlar altında bağlanmıştır (Kurat, 1972, s. 215). Karadeniz'in kuzeyindeki Türk devletleri arasında Kırım Hanlığı hem Osmanlı Devleti'nin himayesinde olması hem de coğrafî açıdan yakınlığı bakımından, İdil boyundaki Türk kavimlerine nazaran Osmanlı-Türk tesirine en çok maruz kalan hanlık olmuştur (Kurat, 1972, s. 203).

Türk dünyasının en medenî ve en zengin bölgelerinden biri olan Kırım'ın özellikle 12. yüzyıldan beri Anadolu Türklüğü ile gittikçe artan ilişkileri Hanlığın, Osmanlı İmparatorluğu ile birleşmesiyle sonuçlanmış, Ruslar ise Kırım'ı ancak 18. yüzyılda zapt edebilmişlerdir (İnalcık, 1957, s. 453).

1783 yılında Kırım Hanlığının Osmanlı toprağı olmaktan çıkarak, Ruslar tarafından ilhak edilmesi, Çariçe II. Katerina döneminde yaşanmıştır (Magocsı, 2017, s. 59). Kırım'ın işgalinden sonra yıllar içerisinde Ruslar, Kırım yarımadasının Türk ve İslami geçmişine dair bütün izleri yok etme faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu süreçte Tatarların Kırım yarımadasından toplu göç ettirilmesiyle yetinmeyen Rus makamlarının, yüzlerce yıllık Kırım Türk-İslam kültür ve medeniyetinin izlerini silme girişimleri ile yer adları değiştirilmiş, tarihî yapılar ve anıtlar yıkılmış veya hasar görmüştür. Kırım'daki Türk mirasının kısmen de olsa korunduğu Bahçesaray haricinde, bu yıkım Kırım'ın tümünde gerçekleştirilmiş (Kireçci, Tezcan, 2015, s. 35-36), 1944 yılında, Stalin'in emri ile halkı bir gecede boşaltılıp, Ural dağları, Sibirya ve Özbekistan'ın bozkırlarına sürülen Kırım'da Türk eserlerine karşı büyük bir kültür katliamı başlatılmıştır (Gülensoy, 1993, s. 112). Bunun sonucunda Rus idaresindeki Kırım'da, Kırım

Hanlığı döneminden kalma saraylar, camiler, çeşmeler, kabristanlar ya bakımsızlık sebebiyle çürümeye bırakılmış ya da kent temelli projelere yer açmak için kasıtlı olarak yıkılmıştır (Magocsı, 2017, s. 65-66).

Çarlık ve Sovyetler Birliği dönemlerinde Kırım'daki Türk-İslâm eserlerinden, maruz bırakıldığı büyük zarar ve yıkımdan kurtularak günümüze gelebilenlerin çoğu Bahçesaray'da bulunmaktadır (Karatay, 1991, s. 482).

Kırım'daki Türk mimarlık eserleri bize iki önemli dönemin ürünü olduklarını gösterir. Bunlardan biri Altın Orda, diğeri ise Giray sülalesi devridir. Birinci döneme ait olanlara örnek olarak, Altın Orda Hanı Özbek Hanın emriyle eski Kırım'da yaptırılan güzel ve büyük camiler ve bazı türbeler verilebilir. Mengli Giray Han tarafından Kırım idari merkezinin Eski Kırım'dan Bahçesaray'a geçirilmesi ile ikinci dönem başlar. Osmanlı Türklerinin tesirini de hissettiren bu dönemin eserlerine örnek olarak ise Gözleve Cuma (Tatar Han) Cami, Kefe Büyük Cami, Zincirli Medrese, Bahçesaray su yolları, Kırım Giray Han'ın eşi Dilâra Bikeç tarafından yaptırılan Yeşil Cami ve Türbesi verilebilir (Gözaydın, 1948, s. 49-54).

Kırım, Altın Orda Hanlığının en zengin ve kuvvetli bir bölgesini teşkil ediyordu. 1260'larda Cenevizlilere verilen imtiyazlar sayesinde güney Kırım'da Kefe, milletlerarası büyük bir ticaret şehri hâline gelmiştir (İnalcık, 1957, s. 8).

İç tarafta Eski Kırım veya Salgat (Solhat), Kefe'den sonra yarımadanın en önemli ticaret merkezi idi. Kırım yarımadasının yalı boyu bölgesi tamamen Ceneviz kolonisi olmakla beraber, 1475'de Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir.

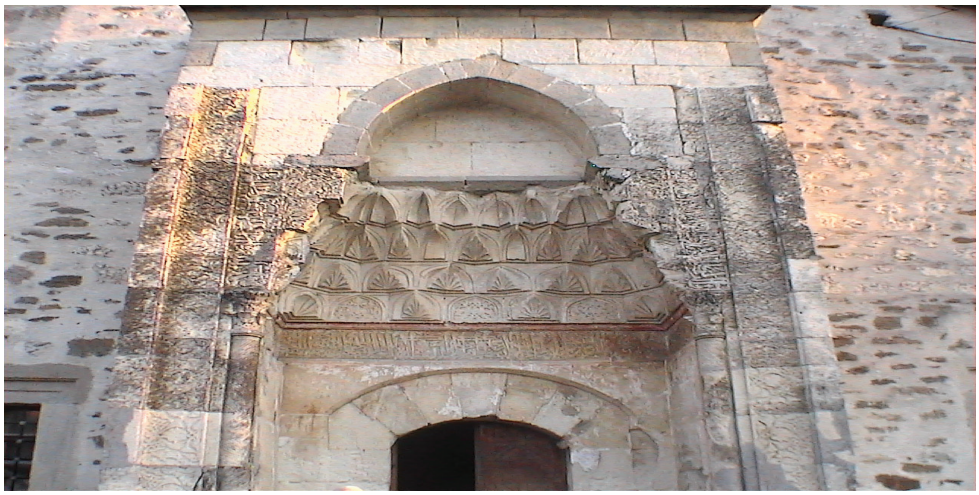
Altın Orda genel valilerinin oturduğu yer olan Solhat şehri, yüksek ve kalın duvarlarla çevrili eski bir merkez olup, kaynaklarda şehrin içinde ve çevresinde camiler ve bir darphanenin varlığından söz edilmektedir. Bu eserlerden günümüze gelen en önemlilerinden biri Özbek Han Camisi'dir (Aslanapa, 1983, s. 23-25).

Yüzyıllar boyunca doğu ile batı arasında kültür ve ticaret değişimini temin eden en eski Türk boylarından biri olan Özbekler, Batı Türkistan'ın öz ve asil halklarındandır ve Özbek adı, Altın Orda hükümdarı Özbek Han'ın kendi tebasına verdiği etnonim olup, bu ad zaman içinde Orta Asya Türk halkları arasında fazlaca rağbet görmüştür (Caferoğlu, 1988, s. 25-26). İbn Battûta, seyahatnamesinde Özbek Han'ın dünyadaki en büyük yedi hükümdardan biri olduğundan (İbn Battûta, 1333-1335, s. 370), kendisini huzuruna kabul ettiğinden ve birlikte iftar ettiklerinden söz etmektedir (İbn Battûta, 1333-1335, s. 372).

Eski Kırım şehrinde bulunan **Özbek Han Cami**, adını Özbek Han'dan almış olup, kapısının üzerindeki kitabeye göre Özbek Han zamanında İbrahim oğlu Abdülaziz tarafından 714 (1314-1315)'de yaptırılmıştır. Cami plan bakımından üç sahınlı sade bir yapıdır.

Resim 1: Özbek Han Cami

Resim 2: Özbek Han Cami taçkapı süslemelerinden ayrıntı

Orta sahnı yüksek olan cami, iki sıra hâlinde üçer sütun üzerine kemerlerle oturan hafif meyilli ahşap bir çatıyla örtülüdür. Caminin tek şerefeli bir minaresi vardır. Uzunlamasına üç sahınlı planı ile Özbek Han Cami, Anadolu'daki Selçuklu ve Beylikler dönemi cami tipleri ile benzerlik göstermekle birlikte, mukarnas başlıklı sekizgen sütunları ve ahşap çatısı bakımından, onların tonoz ve kubbe örtü sistemi ile klasik sütun ve sütun başlıkları gibi uygulamaları yönüyle farklılığa sahiptir. Bu yapının Anadolu Türk mimarisindeki bazı yapılarla benzerlik gösteren yönlerinden biri de giriş portalindeki ve mihrap çevresindeki zengin taş süslemeleridir. Caminin mukarnas kavsaralı giriş portalinin iki yanındaki bordürlerde bitkisel motifler

işlenmiştir. Buna benzer taş süslemeler, Anadolu'da Beylikler dönemi mimari eserlerinden Menteşeoğullarından İlyas Bey'in Balat (Milet)'ta yaptırdığı 1404 tarihli İlyas Bey Camisinin cephe süslemelerinde de görülmektedir. Bu yapının da mihrabını çevreleyen geniş bordürde bitkisel motifli süslemeler ve üstte ustaca işlenmiş mihrap kitabesi yer almaktadır. Özbek Han Camisi, büyük bir medresenin duvarına bitişik olarak yapılmıştır. Medreseden günümüze sadece bazı kalıntılar gelebilmiştir. Muvakkithane işlevini de yerine getiren bu medresede dini konuların yanı sıra mantık, felsefe, aritmetik ve astronomi eğitimi de verilmekteydi.

Plan bakımından dört eyvanlı ve revaklı avluya sahip olan bu medresenin ne zaman yıkıldığı bilinmemektedir. Evliya Çelebi Özbek Han Camisi'ne bitişik medresenin camiden on sekiz yıl daha sonra, 733 (1332) yılında Kılburun Bey kızı İnci Hatun tarafından yapıldığını belirtmektedir (Aslanapa, 1983, s. 25- 27). Kırım'da, günümüze kadar gelebilen en eski Türk-İslam eserlerinden biri olan bu medrese, süslemeleri bakımından, daha sonra Kırım'da yapılan başka yapılara da örnek olmuştur (Ersoy-Uçar, 2012, s. 75).

Kırım yarımadasında Ukrayna'ya bağlı tarihî bir liman şehri olan Kefe, Fatih Sultan Mehmet döneminde Osmanlı idaresi altına geçtikten sonra (1475) şehzade sancağı hâline getirilmiştir. 16. yüzyılda Kefe'nin merkez olduğu bölgede Azak, Taman Mengub, Suğdak (Sudak) ve Kerç olmak üzere beş kaza vardı. Balıklagu (Balıklava) ve İnkerman ise kaza statüsünde olmayan Mengub'a bağlı önemli şehirlerdi. Kefe'de on büyük cami, elli mescit, kırk üç han olduğundan bahseden Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerden, Kefe'nin belirtilen bu eserlerle 17. yüzyılda hâlâ canlılığını koruyan önemli bir merkez olduğu anlaşılmaktadır. 1783'de Rus hâkimiyetine giren Kefe'de Rusların gerçekleştirdiği bu istila sırasında birçok Osmanlı eserini, özellikle cami ve mescitleri yıktırdıkları, bu yapılardan elde edilen kurşunu, silâh ve teçhizat yapımında kullandıkları bilinmektedir (Öztürk, 2002, s. 182-184).

Kefe'de o dönemden günümüze ulaşan az sayıdaki Osmanlı eserinden biri de **Müftü Camisi'**dir. Müftü Cami, Kefe'nin Çarşı mahallesindedir. 1623 yılında inşa ettirilmiş olan bu yapı, Rusların Kefe'yi işgalinin ardından Ortodokslarca kullanılmış, sonra Ermeni Katolik Kilisesi olmuştur.

Müftü Camisi'nin giriş cephesinin sağ köşesindeki yıkılmış olan tek şerefeli minaresi, 1976 yılında kaidesi üzerine yeniden inşa edilmiştir. 1995 yılında Kırım'a dönen Müslüman Tatarların girişimiyle ibadete açılan bu cami, bir kenarı 15 m olan kare planlı bir yapıdır. Giriş cephesindeki beş bölümlü olduğu düşünülen son cemaat yeri yıkılmış ve yapılan restorasyon sonunda özgün hâlini koruyamamıştır. Bu cephede sivri kemerli giriş portali ile iki yanındaki sivri kemerli pencereler dikkati çekmektedir. Moloz taş ve tuğladan yapılmış olan caminin üzeri, on altıgen kasnağa oturan bir kubbe ile örtülüdür. Caminin gerek kubbe kasnağı gerekse duvarlarında yer alan pencereler, iç mekâna ferahlık sağlamaktadır (Kançal-Ferrari, 2006, s. 507).

Bahçesaray'ın güneyindeki Salacık mevkii, önemli mimarlık eserlerinin bulunduğu bir yerdir. Bu eserlerden Zincirli Medrese ile Hacı Giray'ın Türbesi günümüze ulaşmıştır.

Zincirli Medrese, giriş kapısı üzerindeki kitabeye göre Kırım Hanı I. Mengli Giray Han tarafından inşa ettirilmiştir. Anadolu'daki medreseler ile benzer ve farklı özellikleri olan bu

medrese adını, giriş kapısı üzerindeki kemerinde asılı olan ve iki yana sarkan zincirden almıştır.

Etrafı kubbeli revaklarla çevrili medresenin avlusu, arka arkaya iki kare bölümden oluşan uzun dikdörtgen bir plana sahiptir. Revak kubbeleri, kesme taştan, kare planlı altı payenin üzerlerindeki sivri kemerlerle taşınmaktadır. Eyvanı olmayan medresenin revak kubbelerinin arkasında, üç yönde üzeri beşik tonozla örtülü medrese odaları ve dershaneler yer alır. Giriş tarafında üzeri üç kubbe ile örtülü revak bölümü cephe duvarına dayanmaktadır. Avlunun arka kısmında revak kubbesinin kemeri altında bir kuyu ile bağlantılı küçük bir şadırvan bulunmaktadır (Aslanapa, 2003, s. 26).

1990'ların başında harap hâlde olduğu belirtilen bu medresenin Kırım Tatarlarınca uzun çabalar sonunda restore edilerek günümüze gelmesi sağlanmıştır (Kanlıdere, 2016, s. 237).

1917 yılına kadar aralıksız eğitim yapıldığı bilinen Zincirli Medrese'de, Gaspıralı İsmail, 1870'li yıllarda eğitim faaliyetlerinde bulunmuştur. 1889 yılında medresenin müderrisliğine, Gaspıralı'nın da desteklediği Hacı Habibullah Efendi getirilmiştir. Habibullah Efendi'nin Medresenin ıslahı konusunda önemli faaliyetleri olmuş ve Gaspıralı'nın neşrettiği Kırım Tatarlarının ilk millî gazetesi olan Tercüman gazetesinde de bu ıslahatlar hakkında bilgilere yer verilerek, Habibullah Efendi'nin medresede kurduğu kütüphaneden ve medresenin geniş kapsamlı tamirinden söz edilmiştir (Bogdanoviç, 2004, s. 539-541).

Resim 3: Zincirli Medrese 'nin zincirli kapısı

Resim 4: Salacık, Zincirli Medrese içinden görünüm

Kırımlı fikir adamı, eğitimci ve yayıncı olan Gaspıralı İsmail tarafından (Kırımlı, 1996, s. 392) daha sonra bu medresenin yanında iki katlı bir okul binası yaptırılmıştır. 1917'deki Bolşevik ihtilâlinden sonra tıp mektebi, 1939'da da etrafındaki yapılarla birlikte akıl hastanesi ve bazı bölümleri de depo olarak kullanılan bu medresenin idaresi yeniden Kırım Tatarlarına verilmiştir. Medresenin 2009 yılında restorasyonu Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA)'nın desteğiyle tamamlanmıştır (Kancal-Ferrari, 2013, s. 446).

Resim 5: Zincirli Medrese içi, kemer üzerindeki kitabe

Salacık'taki bir başka önemli yapı da Kırım Hanlığı'nın kurucusu olan **Hacı Giray Han'ın Türbesi'**dir. 1466 yazının sonlarına doğru vefat eden Hacı Giray, Bahçesaray'da Salacık'taki bu türbeye gömülmüştür (Mutlu, 1996, s. 475). Mengli Giray tarafından babası Hacı Giray için yaptırıldığı bilinen Salacık'taki (Aslanapa, 2003, s. 26) bu türbe, günümüzde hem I. Hacı

Giray hem de I. Mengli Giray Türbesi olarak bilinmektedir (Kançal-Ferrari, 2015, s. 222). Halim Giray'ın kaleme aldığı Gülbün-i Hânân adlı eserde de 1514 yılında vefat eden Mengli Giray'ın türbesinin, Salacık'ta kendi yaptırdığı Zincirli Medrese'nin (Hâlim Girây, 2019, s. 52) yanında olduğu bilgisine yer verilmektedir. Dolayısıyla kendisinin de daha önce babası I. Hacı Giray Han vefat ettiğinde burada inşa ettirdiği bu türbeye defnedildiği anlaşılmaktadır (Kançal-Ferrari, 2004, s. 137). Gerek mimarisi gerekse süslemeleri bakımından Kırım'daki türbeler arasında önemli bir yere sahip olan bu türbenin duvarlarının köşeleri kaval silmelerle hareketlendirilmiştir. Silmelerin yüzeylerinde ise geometrik süslemeler yer almaktadır. Türbenin girişi yapının güney cephesindedir (Ersoy-Uçar, 2013, s. 76-77).

Resim 6: Zincirli Medrese içinden görünüm

Resim 7: Hacı Giray Han Türbesi

Anadolu'da 14. yüzyıl Beylikler Dönemi mimarisinin özelliklerini yansıtan sekizgen planlı bu türbenin üzeri basık bir kubbe ile örtülüdür. Kesme taştan yapılan türbenin dış görünümü oldukça sade olmakla birlikte taçkapısının yan nişleri, yan bordürler, kabartma olarak köşe sütunçeleri ve başlıklarına kadar rumi, palmet ve kıvrık dallarla süslenmiştir (Aslanapa, 2003, s. 26-27).

Hacı Giray Han Türbesi giriş kapısının iki yanında bulunan köşe sütunçelerinin başlıkları ile kapının üzerindeki kitabe süsleme panosu, Özbek Camisi'ndekine benzer bir düzenleme olarak karşımıza çıkmaktadır (Ersoy-Uçar, 2013, s. 73).

Resim 8: Hacı Giray Han Türbesi

Bu türbe Zincirli Medrese ile birlikte 2007-2009 yılları arasında restore edilmiştir.

Kırım'da bulunan Türk mimarlık eserlerinin bir bölümü de Gözleve şehrindedir. Bu şehir Kırım Hanlığı zamanında darphanesi de olan kadılık merkezi, büyük ve önemli bir ilçe durumundaydı (Ağat, 1969, s. 23). Şehrin 17. yüzyıldaki durumu hakkında ayrıntılı bilgiler veren Evliya Çelebi, şehirdeki kale ve mevcut yapılardan söz etmekte, "… Gözleve Kalesinin içinde yirmi dört mihrap vardır. On ikisi selâtin cami, diğerleri mahalle mescitleridir..." demektedir (Evliya Çelebi, 2003, s. 210).

Kırım'daki Türk eserleri arasında en önemlisi, Gözleve'deki **Tatar Han Camisi'**dir. Osmanlı sarayında yetiştirilip, bağımsız bir siyaset peşinde olan Sahip Giray'a karşı, bir ordunun başında Kırım'a gönderilen ve Bahçesaray'ı alarak Kırım Hanı olan Devlet Giray Han adına Gözleve'de Kanuni Sultan Süleyman'ın bir cami yaptırdığı bilinmektedir (Kuran, 1986, s. 333).

Devlet Giray'ın Kırım hanı olduğu dönem, Ruslarla önemli mücadelelerin verildiği ve Osmanlılarla bütünleşme sürecinin kuvvetle hissedildiği bir dönemi oluşturur (İnalcık, 1994, s. 241). Aslanapa, I. Devlet Giray'ın Hanlığının ikinci yılında Mimar Sinan'ın kısa süreliğine Kırım'a gönderildiği, bu caminin yapımını planladığı ve başlattığı, bir kalfası tarafından yapımını tamamlattığının düşünülebileceğini belirtmektedir (Aslanapa, 1988, s. 48).

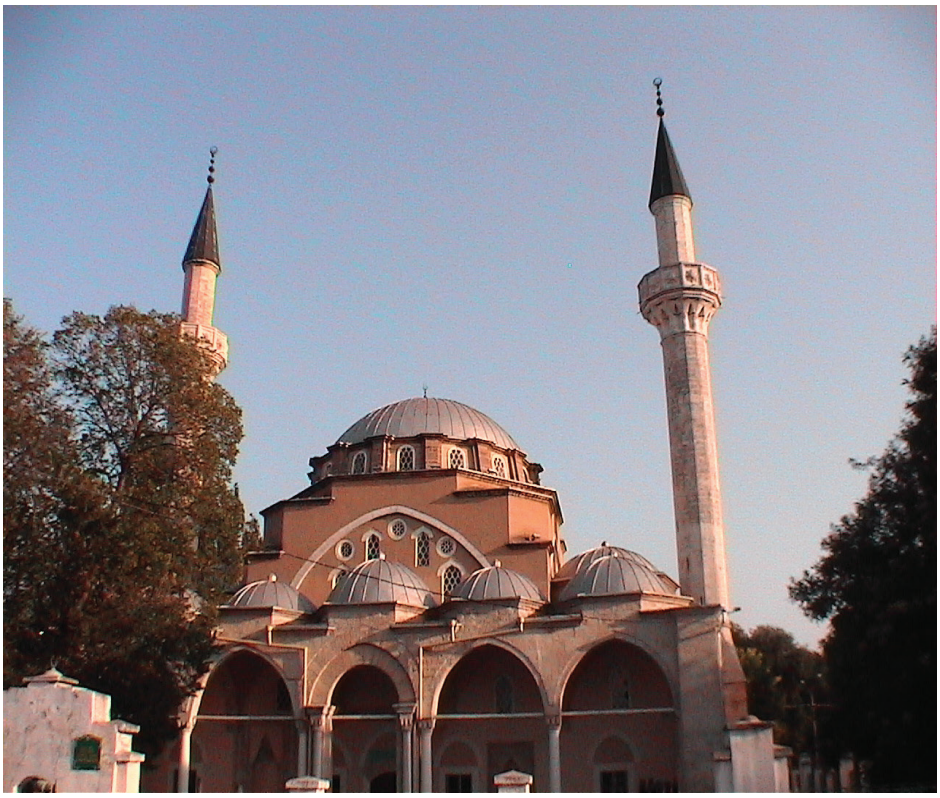
Gülbün-i Hânân'da da Gözleve şehrinde Devlet Giray'ın bir cami ile birkaç çeşme yaptırdığı belirtilmektedir (Hâlim Girây, 2019, s. 14).

Mimar Sinan'ın tezkerelerinde adı Tatar Han Cami olarak geçen bu yapının kesin tarihi bilinmemekle birlikte 1552 yılında I. Devlet Giray Han tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir

(Kançal-Ferrari, 1997, s. 518). O dönemde İstanbul'dan Kırım'a gelen yeni hanlar, Gözleve'ye vardıklarında kendilerini Han Camisi'nde düzenlenen dini bir törenle yeni hükümdar olarak tanıtmakta idiler (Kançal-Ferrari, 2015, s. 230).

Caminin giriş kapısındaki levhada "Gezlev 1552 Devlet Giray Hanın Gezlev Cuma Han Camii Şerifidir" ifadesi yer almaktadır. Tatar Han Camisi, sınırlı boyutlar içinde İstanbul'daki Eski Fatih Camisi'nin plan şemasının tekrarlandığı bir yapıdır (Sözen v.d., 1975, s. 170-173).

Kırım'ın mimari bakımdan en gösterişli camisi olan bu eserinde Mimar Sinan, dört paye üzerine bir orta kubbe, mihrap tarafında aynı çapta bir yarım kubbe, yanlarda üçer küçük kubbe ve beş kubbeli bir son cemaat yerinden oluşan plan şeması ile aynı zamanda İstanbul'daki Eski Fatih Camisi'nin planını avlusuz olarak tekrarlamıştır (Aslanapa, 1979, s. 18). Eski Fatih Camisi gibi Konya'daki Selimiye Camisi de Gözleve'deki Tatar Han Camisi ile gerek plan gerekse üst örtü şeması bakımından benzerlik göstermektedir (Tuluk, 2006, s. 279).

Resim 9: Tatar Han Cami

İstanbul'daki Üsküdar Mihrimah Sultan Camisi'nin daha az gelişmiş bir örneği olarak tasarlanmış bir yapı olup, 1552 yılına tarihlenen Tatar Han Cami, orta kubbesi, kıble yönünde yarım kubbesi, yarım kubbenin iki yanında birer küçük kubbeli birim bulunması yönüyle Üsküdar Mihrimah Sultan Camisi ile de benzerlik göstermektedir (Kuran, 1988, s. 202).

Tatar Han Camisi'nin birer şerefeli iki minaresi bulunmaktadır. Bu minareler tam simetrik olmayacak biçimde biri doğu kapısı kenarına, diğeri batı kapısının biraz kuzeyine olmak üzere yan duvarlara dayalıdır. Beş kemerli son cemaat yeri ise önü açık, iki yana kapalı olarak

tasarlanmıştır (Aslanapa, 1988, s. 47-48). Küçük bir avlusu bulunan son cemaat yerinin 1990 yılı öncesinde kapalı bir mekân olduğu bilinmektedir. Son yapılan restorasyonda kuzey cephesini kapatan duvar kaldırılmış, yan duvarların ise bırakılarak, son cemaat yerinin özgün olduğu düşünülen iki yanı kapalı şekline dönmesi sağlanmıştır (Alper, 2009, s. 62).

Tatar Han Camisi'nin sekizgen bir kasnağa oturan ve orta mekânının üzerini örten kubbesinin çapı 11 m'dir. Caminin ana giriş kapısından başka, batı ve doğu cephelerinde birer girişi daha bulunmaktadır. Batı cephesinde bulunan bir merdivenden önce üzeri kapalı bir balkona, oradan da hünkâr mahfili olduğu düşünülen ahşap bölmeye geçiş sağlanmaktadır. Caminin mukarnas süslemeli mihrabının sağında ise ahşap bir minberi bulunmaktadır (Kançal-Ferrari, 1997, s. 518).

Resim 10: Tatar Han Cami yan cepheden görünüm

1937 yılında kapatılmasını takip eden süreçte minareleri yıkılmış ve ateizm müzesi olarak kullanılmış olan bu caminin, İkinci Dünya Savaşında şehri işgal eden Almanlar tarafından, Müslüman halka hoş görünmek için minareleri yeniden yapılarak ibadete açılmıştır. Ancak cami, savaş bittikten sonra tekrar bakımsızlığa terk edilmiştir (Kanlıdere, 2016, s. 238).

Resim 11: Tatar Han Cami, minare

Caminin 1977 yılında sadece temelleri mevcut olduğu bilinen her iki minaresinin, bazı kaynaklarda verilen bilgilerden o zamana kadar birkaç kez yıkılıp, yeniden yapıldıkları anlaşılmaktadır. Yapının günümüzdeki birer şerefeli iki minaresi 1977 restorasyonu sırasında yapılmıştır. Bu restorasyondan sonra bir süre arkeoloji müzesi olarak kullanılan bu cami, 1990 yılından başlayarak Kırım'a geri dönen Tatarların çabası ile yeniden ibadete açılmıştır (Kançal-Ferrari, 1997, s. 519).

Caminin son cemaat yerinin önünde ve avlusunun sol tarafında 1918'de şehit edilen Numan Çelebi Cihan'ın mezarı ile bunun yanında babası ve dedesinin mezarları bulunmaktadır. Ayrıca 1853-1854 Kırım Harbi'nde şehit düşen Türk subaylarına ait mezarlar yer almaktadır.

Kırım hanlarının merkezi olan Bahçesaray'da önemli mimari eserler zamanımıza kadar korunabilmiştir. Mengli Giray Han'ın, Salacık'taki Sarayını buraya taşımasından sonra bu yerin adı Bahçe Saray olmuştur (Aslanapa, 1979, s. 36). Kırım Hanının yaşadığı şehrin adı olan Bahçesaray, çok miktarda meyve sebze bahçelerine sahiptir. Şehir iki dağın arasında kurulmuş olup, ortasından Çürüksu nehri geçmektedir (Bronevskiy, 1970, s. 24). Yüzyıllarca Kırım Hanlığının merkezi olması yanında Kırım'ın yerli sanatlarının da (sahtiyan ihracı, çarıkçılık, kundura ve terlikçilik, dülgerlik, kuyumculuk, bakırcılık) merkezi olan Bahçesaray'da (İnalcık, 1957, s. 237), Girayların dünyaca ünlü Hansaray'ı, 36 cami, Hanların türbeleri, üç medrese, pek çok Müslüman mektebi, büyük hamamlar, çeşmeler ve Kırım Tatar mimarisinin diğer tipik örnekleri bulunmaktadır (Kırımlı, 1996, s. 26).

Evliya Çelebi Hansaray'ın kale gibi dört köşesinin kârgir taş duvarlarla kaplı ve sarayın çepeçevre büyüklüğünün 5060 adım olduğunu belirterek, dört güçlü demir kapısının bulunduğundan, bu kapıların açıldıkları yönlerde odalar olduğundan söz etmektedir. Sarayın kapılarından

kuzeye açılanın Darphane Kapısı olduğunu, bu kapının yanında Keykavus mutfağının bulunduğunu, diğerlerinin Bahçe Kapısı, Eski Görünüş Kapısı ve Yeni Görünüş Kapısı olduğunu belirtir. Yeni Görünüş kapısından hareme gidildiğini, aradaki irem bahçelerinin geçildikten sonra kara hadım ağalarının durduğu büyük harem kapısına varıldığını aktarır. Bu kapıların içinde 360 tane kat kat şahnişin, yüksek cihannüma köşkleri, türlü değişik renklerle süslemeli odalar olup, bunların her birinin birer padişahın eseri olduğuna değinir. Evliya Çelebi ayrıca üç yerde görünüş olduğunu, Tatar dilinde divânhânelere "görünüş" denildiğini, bu görünüşlerden birinin Sahib Geray Han'ın, diğerlerinin ise Bahadır Geray Han ve İslam Geray Han'ın olduğunu belirtir (Evliya Çelebi, 2003, s. 223). Kırım'da divan, Kırım Hanının başkanlığında Bahçesaray'daki Hansaray'da yapılmakta olup, soylu beyler ve şehir ulemasının katılımıyla toplanan divanda önemli devlet işlerinin görüşüldüğü, savaş, sefer ve barış gibi kararlar alındığı bilinmektedir (Yaşa, 2017, s. 21).

Bahçesaray, Çürüksu nehrinin vadisinde Akmescid (Simferepol)-Sivastopol anayolu üzerinde yer almaktadır. Altın Orda Devleti'nin valileri ve daha sonra kurulan Kırım Hanlığı'nın ilk hanları Bahçesaray'a yaz aylarını geçirmek, avlanmak ve dinlenmek için gelirlerdi (Karatay, 1991, s. 482). Mengli Giray zamanından beri yükselmeğe başlayan Bahçesaray, büyük camileri, medreseleri, sarayları, hamamları, "divanhane"leri ve evleri ile medenî bir şehir hâline gelmiştir (Kurat, 1972, s. 302).

Günümüzde Hansarayı olarak bilinen saray I. Mengli Giray Han tarafından Çürüksu'nun kenarına yaptırılarak Bahçesaray'ın temeli atılmış ve Bahçesaray, bu sarayın etrafında Çürüksu Vadisi boyunca gelişmiştir. Hansarayı'nın bağ ve bahçeler arasında olmasından dolayı şehir Bahçesaray adını almıştır. Kırım'daki Türk-İslâm eserleri Çarlık ve Sovyetler Birliği dönemlerinde büyük tahribat görmüştür. Ancak bu tahribattan kurtularak günümüze gelebilen eserlerin çoğu Bahçesaray'da bulunmaktadır.

Bahçesaray'ın en önemli mimarlık eseri Hansaray'dır. Sarayın yapımında İtalyan mimar Alevizo Novi çalışmış olup, saray, mimari üslûp açısından Rönesans izlerini taşımaktadır. Mengli Giray'dan sonra başa geçen hanların yaptırdıkları eklerle genişleyen saray kompleksini 18. ve 19. yüzyıllarda ziyaret eden birçok yabancı seyyah, güzelliğine hayran kalmış ve İspanya'daki Elhamra Sarayı'na benzetmişlerdir (Karatay, 1991, s. 482). İstanbul'da Topkapı Sarayı'nda yetişen Kırım hanları, ülkelerine döndüklerinde kendi köşk ve saraylarını Topkapı Sarayı'na benzetme yoluna gitmişler, bu durum Osmanlı yaşam tarzı, adetleri ve gelenekleriyle mimarî unsurların Kırım'da yaygınlaşmasını sağlamıştır. Nitekim bu dönemde İstanbul'dan pek çok sanatkârın Kırım'a giderek eserler verdiği bilinmektedir. Rus şairlerin "Tatar Elhamrası" diye övdükleri **Hansaray** da bu eserlerden biridir (Aslanapa, 2003, s. 26, 42). Bahçesaray'ın en önemli mimarlık eserlerinden biri olan Hansaray'a giriş, önündeki Çürüksu Nehri üzerinde bulunan bir taş köprüyle sağlanmaktadır (Karatay, 1991, s. 482).

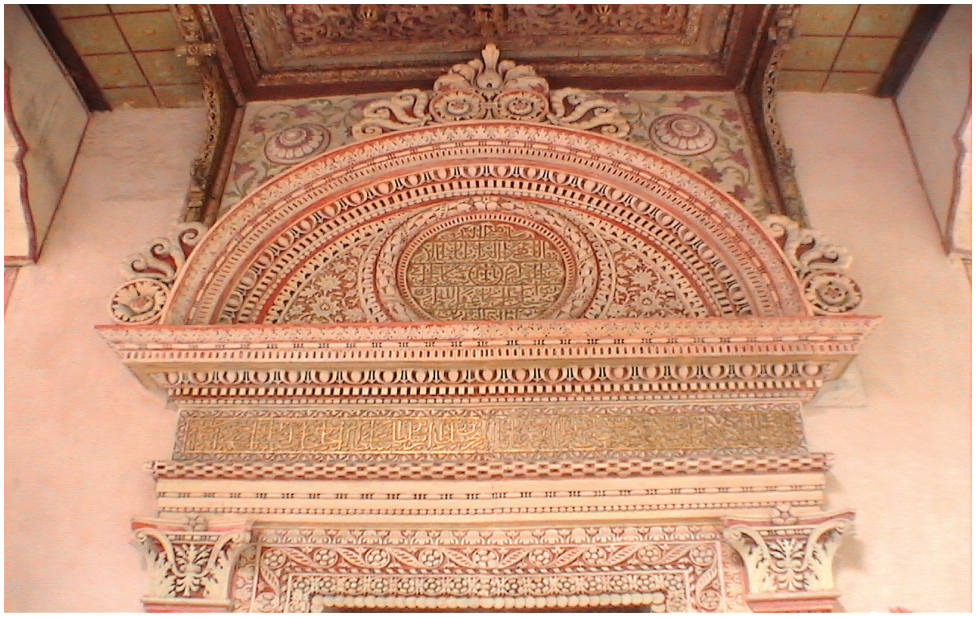
Resim 12: Hansaray'ın ana giriş kapısı

Saray yapıları avlular etrafına sıralanmışlardır. I. avlu tören avlusu olarak tasarlanmıştır. Gösteri, kutlama ve törenler için kullanılmaktaydı. Bu avlunun etrafında törenleri seyretme olanağı sağlayan birçok mimarlık yapısı vardı. Sarayın II. avlusu resmi işlerin görüldüğü ve elçilerin kabul edildiği avludur. Bu avlunun arkasındaki avlu ve bahçeler sarayın iç kısmına aittir. Bugün sarayın ana kapısı (1. kapı) aynı zamanda I. avluya giriş kapısıdır. II. avludan sarayın diğer kısımlarına açılan farklı büyüklüklerde birçok kapı vardır (Kançal-Ferrari, 2005, s. 101, 116, 118).

Resim 13: Hansaray'da Han Cami'nin batı cephesinden görünüm

Sarayın ikinci avlusuna açılan ve "**Demir Kapı**" adıyla bilinen kapısı, bugün mevcut en önemli kısımlarından biridir (Aslanapa, 2003, s. 38).

Resim 14: Hansaray'da Demir Kapı'nın üst kısmındaki kitabe ve süslemeler

Bu kapının üzerindeki kitabeye göre Saray, 909 (1503/1504) tarihinde Mengli Giray Han tarafından yaptırılmıştır (Barthold, 1942, s. 226). Ancak Hansaray'ın inşa tarihi hakkında değişik görüşler mevcuttur. Elmira Kurtseyidova, Hansaray'ın 1519 yılında I. Mengli Geray Han tarafından inşa ettirildiğini belirtmekte (Kurtseyidova, 1997, s. 4), Zafer Karatay, I. Mengli

Giray Han'ın Çürüksu ırmağının kenarına, 1503'te şimdi Hansaray adıyla bilinen sarayı yaptırdığını, Çürüksu vadisi boyunca bu sarayın etrafında gelişen Bahçesaray'ın adını ise Hansarayı'nın bağ ve bahçeler içinde olmasından dolayı aldığını belirtmektedir (Karatay, 1991, s. 482). Nurettin Agat, Hansaray'ın yapımına 1533 yılında başlandığı ve sarayın yapımının 1551 yılında tamamlandığı bilgisini vermektedir (Ağat, 1968, s. 21).

Nicole Kançal Ferrari ise Hansaray'ın 1503 yılında Kırım Hanı I. Mengli Giray tarafından Çürüksu ırmağı kenarına kurulduğunu, bu tarihten sonra etrafında gelişen şehre Bahçesaray denildiğini ifade etmektedir (Kançal-Ferrari, 1997, s. 521). Akdes Nimet Kurat, Mengli Giray Han tarafından yaptırılan imar faaliyetlerinden bahsederken Mengli Giray'ın eski Kırım'da (Solhat'ta) bir cami ve Salacık'ta büyük bir medreseden başka, diğer yerlerde de birçok medrese ve mescitler yaptırdığını, Bahçesaray şehrinde 1503-1504'te büyük bir saray yapıldığını belirtmiştir (Kurat, 1972, s. 223). Ayrıca I. Sahib Giray Han, Bahçesaray'ın imarına büyük önem vermiş, Hansaray yakınındaki büyük cami ve büyük hamam onun zamanında yapılmış, ayrıca Kırım'ın birçok yerinde, 170 adet cami, mescid ve medrese inşa ettirmiştir (Kurat, 1972, s. 236).

Başa geçen her Kırım hanının Hansaray'ın gelişimi için kendi adına katkıda bulunduğu ve böylece sarayın büyüdüğünü ve genişlediğini belirten İbragimova, esasında Hansarayın, I. Sahib Giray tarafından inşa edilmiş olduğunu, yapılan mimari-arkeolojik araştırmaların sarayın Mengli Giray Han döneminde yaptırıldığı konusundaki görüşü ve bu yapının korunan tek bölümü olan "Demir Kapı"nın halen ilk yerinde kaldığına dair tespiti çürüttüğünü belirtmektedir.

İbragimova ayrıca Demir Kapı'nın Sahib Giray Han tarafından sarayın inşaatı sırasında nakledildiğini ve günümüzde yeniden yapılanmalar sebebiyle kaybolmuş olan sarayın ana girişi olmak üzere layık bulunduğu konuma yerleştirildiği kanaatinde olduğunu ifade etmektedir (İbragimova, < http://www.xxortacag.sakarya.edu.tr/pdf/cilt1.pdf>, 25. 08. 2021).

Demir Kapı'dan geçildiğinde Çeşmeli Avlu'ya (Taşlık) girilmektedir. Buradaki mermer çeşmelerden biri 1733 tarihli Rönesans üslûbunda süslemelere sahip **Altın Çeşme,** diğeri ise **Gözyaşı Çeşmesi** denilen 1763 tarihli Barok selsebildir. Gözyaşı Çeşmesi, Rus şair Puşkin'in ünlü "Bahçesaray Çeşmesi" adlı şiirine esin kaynağı olmuştur (Aslanapa, 2003, s. 38).

Çeşmeli Avlu'nun (Taşlığın) güneydoğusunda yer alan çeşmeye Altın Çeşme denilmesinin sebebi, tezyinatının yoğun olarak altın yaldızlı olmasındandır. Kaplan Giray Han tarafından 1733 yılında yaptırıldığı kitabesinde belirtilen **Altın Çeşme** (Uçar-Ersoy, 2020, s. 899) tasarımı bakımından depolu ve tek yüzlü bir çeşmedir. Yapımında kesme taş kullanılmış olan çeşmenin ön cephesine yerleştirilen çeşme bölümü mermerden yapılmıştır (Uçar-Ersoy, 2020, s. 905).

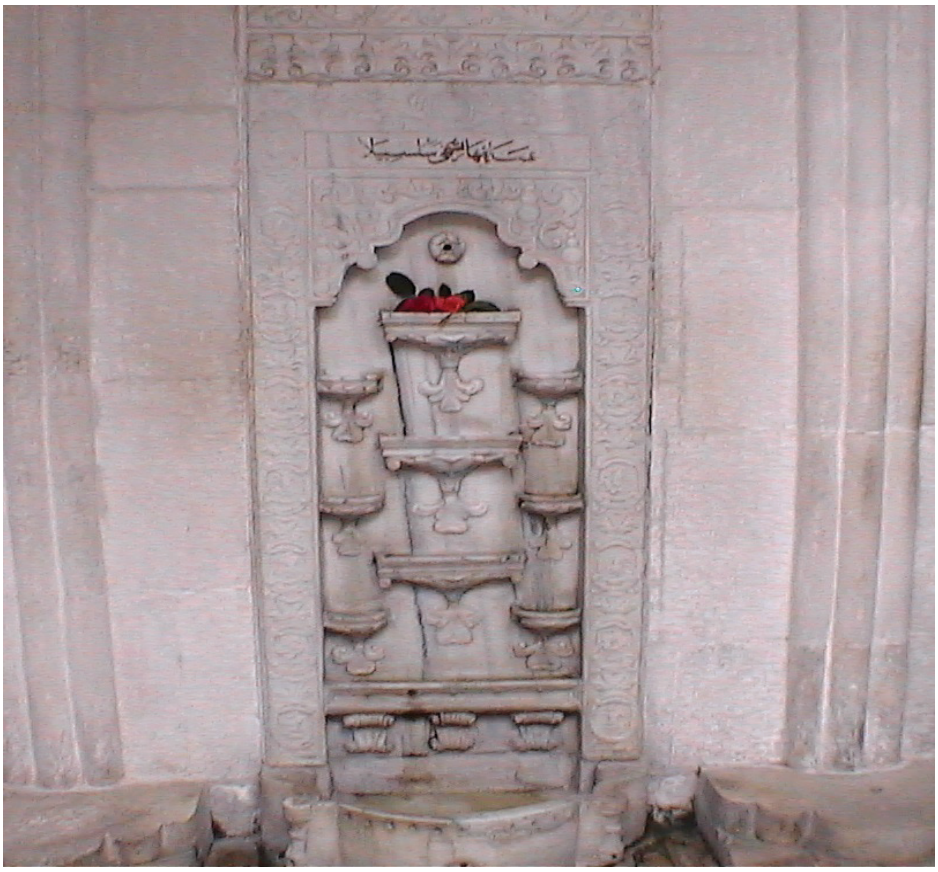
Altın Çeşme (Kaplan Giray Han Çeşmesi) üzerinde rumilerle süslenmiş bir çerçeve içinde bir sıra mukarnas ve üzerinde on üç dilimli bir istiridye nişi motifli süsleme yer almaktadır. Çerçevenin üzerinde rumiler ve bitkisel motiflerden oluşan süslemeler dikkati çekmektedir. Çeşmenin ayna taşının ortasında ise bir rozet, bu rozetin üzerinde bir ayet ve meyveler ve gül ağaçları motifleri bulunur. Çeşme teknesinin ön cephesinde iki rozet motifi daha vardır. Altın çeşme aynı dönemde İstanbul'da yapılan çeşmelerle benzerlik göstermekte olup, bezemeleri bakımından Osmanlı çeşmelerinin zarif bir örneğini yansıtmaktadır (Kançal-Ferrari, 2005, s. 187-189).

Resim 15: Hansaray'da, Altın Çeşme

Gözyaşı Çeşmesi ise Kırım Giray Han'ın genç yaşta ölen eşi Dilârâ Bikeç için yaptırdığı bir selsebildir. 1786-1787 yıllarında başka bir yerden getirtilerek Çeşmeli avluya konulmuş olan bu çeşme, çiçek biçimindeki mermer lülesinden suyun damla damla akmasından dolayı Gözyaşı Çeşmesi olarak adlandırılmıştır (Kançal-Ferrari, 1997, s. 522).

Çeşmeli Avlu'da Divanhanenin batı duvarına yerleştirilen bu çeşmenin iki tarafında sütun demetleri ve üst kısmında dalgalı bir tepelik içinde sekiz satırlık bir kitabe yer almaktadır. Selsebil kısmında üstte dikdörtgen bir pano vardır. Panonun ortasında kâse içinde meyve motifleri, madalyonlar ve bitkisel motifler mevcuttur. Çeşmenin ayna kemerinin alınlığında Kur'an'dan bir ayet yazılıdır (Kançal-Ferrari, 2005, s. 189-191).

Resim 16: Hansaray'da Gözyaşı Çeşmesi

Demir Kapı'nın doğusunda bulunan Divana, bir bekleme odası ve bir tören kapısından geçilmektedir. Sarayın diğer bölümlerinden olan ve Divan binasının üst katı olan Elçi Kabul Salonu ile Meyveli Oda (Altın Oda) ve Fıskıyeli Oda (Havuzlu Oda)'ya Çeşmeli Avlu'dan girilmektedir.

Resim 17: Hansaray'da Fıskiyeli Oda

Resim 18: Hansaray'da Fıskiyeli Oda tavan süslemeleri

Fıskiyeli Odanın güney tarafında Havuzlu Bahçe yer alır. Harem dairesi tek katlı ve dört odalıdır. Haremin en gösterişli yeri, Türk Barok üslubunda süslemeleri, geniş saçağı, büyük galerisi ve mermer çeşmesiyle dikkati çeken ahşap oyma kafesli kısmıdır. Sarayın bir başka ilgi çekici kısmı ise ana avluyu çevreleyen duvarın üzerinde yükselen ve bir gözetleme kulesi olduğu düşünülen Şahin Kulesidir (Kançal-Ferrari, 1997, s. 522-523).

Hansaray, Han Cami, Hamam ve Divanhane kısımları ile ana düzenine kavuşmuş olup, 17. yüzyılda saraya ekler yapılmaya başlanmış ve saray arazisi zamanla boyut açısından büyümüştür (Kançal-Ferrari, 2005, s. 267).

Resim 19: Hansaray'da I. Avlu'dan görünüm

Caminin kıble tarafında Hansaray'ın haziresi vardır. Hanedan mensupları ve saray erkanının defnedildiği bu hazirede, birisinin üzeri açık, ikisinin üzeri kubbeli olmak üzere üç türbe bulunmaktadır (Kançal-Ferrari, 2005, s. 144).

Hansaray kompleksi içinde ayrıca Büyük Han Cami ve Küçük Saray Cami olmak üzere iki cami yer alır. Hansaray'ın en erken tarihli yapılarından biri olarak belirtilen **Küçük Saray Camisi**'nin Sarayla birlikte küçük bir mescit olarak tasarlanmış olduğu ve kitabesinde Selamet Giray Han'ın adı ile 1155 (1742-43) tarihi geçmekte olup, bu tarihte onun tarafından tamir ettirildiği düşünülmektedir. Doğu-batı doğrultusunda enine dikdörtgen planlı bir yapı olan Küçük Saray Camisi'nin üzeri kubbeyle örtülüdür (Ersoy, 2002, s. 1309-1310).

Hansaray kompleksine daha sonra dahil edilen **Büyük Han Cami** ise 1153 (1740-1741) yılında Selamet Giray Han tarafından yaptırılmıştır. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı bir yapı olan Büyük Han Cami'nin doğu cephesi önünde bir revak bulunmaktadır. Caminin dıştan ahşap bir merdivenle ulaşılan hünkâr mahfili ile kuzeyindeki son cemaat yerinin güney-doğu ve güney batı köşelerinde olmak üzere kesme taştan yapılmış ve üzeri piramidal külahla örtülü iki minaresi vardır (Ersoy, 2002, s. 1311, 1313).

1736'da Ruslar, Bahçesaray'ı alarak yağma edip yakmışlardır. Bu sırada Sarayın kitaplığı da yakılıp, yıkılmıştır. 1740-1741'de sarayın karşısına yapılan caminin kitaplığına, Sultan I. Mahmut tarafından kitaplar gönderilmiştir. Aynı sarayda han tarafından bir Divanhane yaptırılmıştır. Kırım 1783'de Rusya'ya katıldıktan sonra Hansaray'ı, Çariçe II. Katerina için değiştirilmiş ve onarılmıştır (Kaplan, 1982, s. 4).

Saray günümüzde müze olarak kullanılmakta ve bir bölümünde Kırım Tatarlarına ve Karaîm Türklerine ait tarihi ve etnografik eşyalar sergilenmektedir (Kançal-Ferrari, 1997, s. 523).

Sonuç olarak Kırım'da Türk kültür mirasının çoğunun yok olduğu ya da bazılarının yok olmaya yüz tuttuğu düşünüldüğünde, sözünü ettiğimiz günümüze kadar ulaşabilen Türk mimarlık eserlerinin önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Kırım'ın sanat ve kültürünü de etkilemiş olan bu yapıların sonraki kuşaklara aktarılması amacıyla korunması ve gerektiğinde restorasyonlarının yapılması için gayretlerimiz devam etmelidir.

Kaynakça / References

Ağat, Nurettin (1968). Kırım Şehirleri IV: Bahçesaray. *Emel,* (47), 21.

Ağat, Nurettin (1969). Kırım Şehirleri: Gözleve (Gezlev-Kezlev). *Emel*, (50), 23-26.

Alper, Berrin (2009). Tatar Han Camisi Örneğine Göre Kırım-Gözleve Kentinin Fiziksel Gelişim Sürecinde Osmanlı Etkileri. *6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*. C.1. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 53-63.

Arslangiray, Ahmed Süha (1959). *Kırım Hanlığı Menşei-Kuruluşu*. İstanbul: Kırım Türk Kültür Derneği Neşriyatı.

Aslanapa, Oktay (1983). Kırım'da Türk Eserleri. *Emel*, 11+23=34, (135), 25- 27.

Aslanapa, Oktay (2003). *Kırım'da Türk Eserleri, Sanatı, Tarihi, Edebiyatı ve Musikisiyle Kırım,* (O. Aslanapa, Ed.). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Aslanapa, Oktay (1983). Kırım'ın Kısa Tarihçesi. *Emel,* 11+23=34, (135), 22-27.

Aslanapa, Oktay (1979). *Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.

Aslanapa, Oktay (1988). *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri*. Ankara: Ankara Üniv. Basımevi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Bala, Mirza (1977). Kırım. *İslâm Ansiklopedisi.* C. 6. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi. 741-746.

Barthold, W. (1942). Bahçesaray. *İslam Ansiklopedisi* içinde (s. 225-227). İstanbul.

Bogdanoviç, İ. A. (2004). İsmail Bey Gaspıralı'nın Tercüman Gazetesi ve Hacı Habibullah Efendi'nin Zincirli Medrese'deki Reformları. *İsmail Bey Gaspıralı İçin* (Baş editör: Hakan Kırımlı vd.). Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yay. No: 9.

Bronevskiy, Martin (1970). *Kırım* (Kemal Ortaylı, Çev.). Ankara: Ege Matbaası.

Caferoğlu, Ahmet (1988). *Türk Kavimleri* (2. bs.). İstanbul: Enderun Kitabevi.

Ersoy, Bozkurt; Uçar, Aygül (2012). Eski Kırım (Solhat) Özbek Camisi ve Medresesi. *TÜBA-KED (Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi)*, (10), 61-79.

Ersoy, Bozkurt; Uçar, Aygül (2013). Kırım Salacık Hacı Giray Han Türbesi. *Prof. Dr. Hakkı Önkal'a Armağan.* İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınevi.

Ersoy, İnci Kuyulu (2002). Kırım Hanlığı'nın Başkenti Bahçesaray'daki Hansaray Camileri. *XIV. Türk Tarih Kongresi 09-13 Eylül (II. Cilt-II. Kısım)* içinde (s. 1309-1316). Ankara.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî (2003). Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, Robert Dankof (Haz.). *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini VII. Kitap*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.

Gözaydın, Ethem Feyzi (1948). *Kırım, Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri.* İstanbul: Vakit Matbaası.

Gülensoy, Tuncer (1993). Kırım Türk Yurdunda Kültür Varlıklarımız. *Vakıf Haftası Dergisi*, (10), 111-126.

Hâlim Girây (2019). *Gülbün-i Hânân (Kırım Tarihi)*. İbrahim Gültekin (Haz.). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

İbn Battûta (1333-1335). *Seyahatname*. Mehmet Şerif (Müt.). I. İstanbul: Matbaa-i Amire.

İnalcık, Halil (1994). Devlet Giray. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (s. 241-242). İstanbul.

İnalcık, Halil (2002). Kırım (Kırım Hanlığı). *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (s. 450-458). Ankara.

İnalcık, Halil (1957). Türk Tarihinde Kırım. *Kırım,*(1), Ankara, 7-10.

İnalcık, Halil (1944). Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tabiliğine

Girmesi ve Ahidname Meselesi. *Belleten*, C. VIII., (30), 185-229.

Kançal-Ferrari, Nicole (1997). Han Cami. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (s. 518-519). Ankara.

Kançal-Ferrari, Nicole (1997). Han Sarayı. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (s. 521-524). İstanbul.

Kançal-Ferrari, Nicole (2015). Kırım'daki Türk-İslam Mimari Mirasına Kısa Bir Bakış. *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi: Kırım* (Yücel Öztürk, Ed.). İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 217-238.

Kançal-Ferrari, Nicole (2005). *Kırım'dan Kalan Miras, Hansaray*. İstanbul: Klasik Yay.

Kançal- Ferrari, Nicole (2004). Mengli Giray Türbesi. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (s. 137). İstanbul.

Kançal-Ferrari, Nicole (2006). Müftü Cami. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (s. 506-507). İstanbul.

Kançal-Ferrari, Nicole (2002). Saray'a Bağlı Bir Cami ve Haziresi: Kırım Hanlığı'nın Payitahtı Bahçesaray'daki Hansaray'ın Haziresi. *TTK Belleteni*, Cilt: LXVI, (246), 371-420.

Kançal-Ferrari, Nicole (2013). Zincirli Medrese. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (s. 445-446). İstanbul.

Kanlıdere, Ahmet (2016). Kırım Tatarlarının Kültürel Kimliklerini Yeniden İnşa Çabaları. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, (13), (51), 233-243.

Kaplan, Mehmet (1982). Bahçesaray Çeşmesi. *Emel*, (33), (129), İstanbul, 1-13.

Karatay, Zafer (1991). Bahçesaray. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (s. 482-483). İstanbul.

Kırımlı, Hakan (1996). Gaspıralı İsmail Bey. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (s. 392-395). İstanbul.

Kırımlı, Hakan (1996). *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Kireççi, M. Akif-Tezcan, Selim (2015). *Kırım'ın Kısa Tarihi* (Can E. Çekiç, Çev.). Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi, Yayın No: 24.

Kuran, Aptullah (1986). *Mimar Sinan*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

Kuran, Aptullah (1988). Mimar Sinan'ın Camileri. *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, C.1, 175-214.

Kurat, Akdes Nimet (1972). IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları*, (182). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Kurtseyidova, Elmira (1997). Hansaray'a Ne Yaptılar? (Hakan Kırımlı, Çev.). *Emel*, (218), 4-5.

Magocsı, Paul Robert (2017). *Şu Mübarek Topraklar Kırım ve Kırım Tatarları* (Ferit Burak Aydar, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınevi.

Mutlu, Ahmet (1996). Hacı Giray I. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (s. 474-475). İstanbul.

Özcan, Kemal (2005). Kırım Hanlığı'nın Kuruluş Süreci: Yarımadada Tatar Hakimiyetinin Tesisi. *Karadeniz Araştırmaları,* (5), 26-36.

Öztürk, Yücel (2015). Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi: Kırım Hanlığı. *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi: Kırım* (Yücel Öztürk, Ed.). İstanbul: Çamlıca Basım Yay. 13-48.

Öztürk, Yücel (2002). Kefe. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (s. 182-184). Ankara.

Sözen, Metin v.d. (1975). *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.

Tellioğlu, İbrahim (2016). Kırım'da Türk Varlığının Tarihi Gelişimi. *The Journal of Academic Social Science Studies*, (51), 1-13.

Tuluk, Ömer İskender (2006). Osmanlı Camilerinde Mekân Kurgusu Açısından Kare Tabanlı Baldaken Varyasyonları (15.-17.yy.). *Gazi Üniversitesi, Müh. Mim. Fak. Dergisi*, C. 21, (2), 275-284.

Uçar, Aygül -Ersoy, Bozkurt (2020). Kırım Bahçesaray'dan Hansaray Altın Çeşme. *Sanat Tarihi Dergisi*, 29/2, 895-911.

Yaşa, Fırat (2017). *Bahçesaray (1650-1675)*. (Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

----- (1957). Kırım'dan Manzaralar: Bahçesaray. *Kırım Aylık İlmî, Siyasî ve Kültürel Mecmua* içinde (s. 234-239). (8), Ankara.

Elektronik Kaynaklar

İbragimova, Aliye. Kırım Hanlığı Sırasında Bahçesaray ve Mengli Giray'ın Kırım Tahtına Çıkarılması. 25. 08. 2021 < http://www.xxortacag.sakarya.edu.tr/pdf/cilt1.pdf> adresinden edinilmiştir.